

Лермонтов Михайло Юрійович

Життя та творчість

БІОГРАФІЯ М. ЛЕРМОНТОВА

Михайл Юрійович Лермонтов народився в Москві в ніч з 2 на 3 жовтня 1814 р. Російська гілка роду Лермонтових веде свій початок від Георга Лермонта, вихідця з Шотландії. Прізвище Lermont носить також легендарний шотландський поет-пророк XIII ст; йому присвячена балада Вальтера Скотта "Thomas the Rhymer", що розповідає про те, як Томас був викрадений в царство фей і там отримав віщий дар. Юна фантазія Лермонтова коливається між цим чарівним переказом про родоначальника-шотландця й іншим — про спорідненість з іспанським герцогом Лерма. Він називає Шотландію "своєю", вважає себе "останнім нащадком відважних бійців", але в той же час підписується в листах М. Lerma, захоплюється сюжетами з іспанського життя й історії (перші нариси "Демона", драма "Іспанці") і навіть малює портрет свого уявного іспанського предка.

У пізніших поколіннях рід Лермонтових вважався вже занепа-лим; батько його, Юрій Петрович, був піхотним капітаном у відставці. За словами близьких людей, які знали його, це був чудовий красень, з доброю і чуйною душею, але вкрай легковажний і нестриманий. Маєток його — Кропотівка, Єфремовського повіту Тульської губернії — знаходився по сусідству з маєтком Васильєвським, що належав Єлизаветі Олексіївні Арсенєвій, уродженій Столипіній. Краса і столичний лиск Юрія Петровича полонили єдину дочку Арсенєвої, нервову і романтичну Марію Михайлівну. Незважаючи на протести своєї гордої матері, вона незабаром стала дружиною небагатого "армійського офіцера".

Сімейне їхнє щастя продовжувалося, мабуть, дуже недовго. Постійно хворіючи, мати Лермонтова померла навесні 1817 р. "У сльозах згасла моя мати", — говорив Лермонтов і пам'ятав, як вона співала над ним колискові. Бабуся Лермонтова, Арсенєва, перенесла на онука всю свою любов до померлої дочки і сильно до нього прив'язалася, але гірше почала ставитися до зятя. Розбрати між ними набули такого загостреного характеру, що вже на 9-й день після смерті дружини Юрій Петрович змушений був покинути сина і виїхати у свій маєток. Він лише зрідка з'являвся в будинку тещі, щоразу лякаючи її своїм наміром забрати сина до себе. До самої його смерті тривала ця взаємна ворожнеча, і дитині вона заподіяла дуже багато страждань. Лермонтов усвідомлював всю неприродність свого становища і весь час мучився в коливаннях між батьком і бабусею.

Арсенєва переїхала разом з онуком у маєток "Тархани" у Пензенській губернії, де і протікало все дитинство поета. Оточений любов'ю і турботами, він, проте, вже в ранні роки не знає радості і занурюється у власний світ мрії і смутку. Тут позначився, мабуть, і вплив перенесеної ним важкої хвороби, яка надовго прикувала юнака до ліжка і привчила до самотності. Він відчуває себе самотнім серед людей і в той же час чекає на

"рідну душу", таку ж самотню.

Коли хлопчику було 10 років, його повезли на Кавказ, на води. Тут він зустрів дівчинку років 9-ти і вперше пізнав почуття кохання, яке поєдналося з першими враженнями від Кавказу, який він вважає своєю поетичною батьківщиною. Першими вчителями Лермонтова були якийсь біглий грек, домашній лікар Ансельм Ле-віс, полонений офіцер Наполеонівської гвардії, француз Капе та французький емігрант Шандро. Останнього змінив англієць Вінд-сон, який познайомив Лермонтова з англійською літературою, зокрема з творчістю Байрона.

У 1828 р. Михайл вступає в Благородний пансіон Московського університету, де пробує близько двох років. Тут виховували інтерес до літератури, учні укладали рукописні журнали. В одному з них — "Утренней Заре" — Лермонтов був головним співробітником і помістив свою першу поему — "Індіанка".

З російських письменників найбільший вплив справив на нього Пушкін, перед яким він схилив голову все життя, а з іноземних — Шіллер, особливо своїми першими трагедіями.

Навесні 1810 р. Благородний пансіон перетворюється в гімназію, і Лермонтов залишає його. Цього ж літа виникає серйозний інтерес Лермонтова до особи і поезії Байрона, якого поет все життя "досягти б хотів". Йому приємно думати, що у них "одна душа, одні й ті самі муки"; йому пристрасно хочеться, аби й "однакова була доля".

Восени 1830 р. Лермонтов вступає до Московського університету на "етично-політичне відділення", де провчився менше двох років. Професори, пам'ятаючи його зухвалі витівки, зрізали його на громадських іспитах. Він не захотів залишитися на другий рік на тому ж курсі і переїхав до Петербурга разом із бабусею. Незадовго до цього помер його батько.

У Петербурзький університет Лермонтов не потрапив і, за порадою свого друга Столипіна, вирішив вступити в школу гвардійських юнкерів і підпрапорщиків, куди і був зарахований наказом від 10 листопада 1832 р. "спочатку унтер-офіцером, потім юнкером". Майже в один час із ним вступив у школу і його майбутній вбивця, М. Мартинов.

Лермонтов пробує в школі "два страшних роки", як він сам висловився. Земна стихія його натури отримала на якийсь час повну перемогу над іншою, кращою частиною його душі, і він з головою поринув у "розгул", що панував у школі. Про цей час його родич Шан-Гирей писав: "Здібності свої до малювання і поетичний талант Лермонтов обернув на карикатури, епіграми і різні незручні у пресі твори, що поміщалися у видаваному в школі рукописному ілюстрованому журналі, а деякі з них ходили по руках окремими випусками". Йому загрожувала повна етична загибель, але він зумів і тут зберегти свої творчі сили. У години роздумів, приховуючи свої серйозні літературні задуми навіть від друзів, поет "вирушав у віддалені класні кімнати, вечорами порожні, і там сам просиджував довго і писав до пізньої ночі".

Після закінчення школи (22 листопада 1834 р.) корнетом лейб-гвардії гусарського полку Лермонтов поселяється зі своїм другом Столипіним у Царському Селі,

продовжуючи вести колишній спосіб життя. Він робиться "душею товариства молодих людей вищого світу, заводієм у бесідах, буває у світі, де бавиться тим, що зводить з розуму жінок, розстроює партії", для чого "розіграє з себе закоханого протягом декількох днів".

До 1835 р. відноситься і перша поява творів Лермонтова у пресі. Доти він був відомий, як поет, лише в офіцерських і світських колах. Один із його товаришів, без його відома, забрав у нього повість "Хаджі-абрек" і віддав її в "Бібліотеку для Читання". Лермонтов залишився цим дуже незадоволений. Повість мала успіх, але Михайл Юрійович довго ще не хотів друкувати своїх віршів.

Смерть О. Пушкіна показала Лермонтова російському суспільству у всій потужності його геніального таланту. Поет хворів, коли рознеслася по місту звістка про цю страшну подію. До нього доходили різні чутки; деякі, "особливо пані, виправдовували противника Пушкіна", знаходячи, що "Пушкін не мав права вимагати кохання від дружини своєї, тому що був ревнивий, негарний собою". Обурення охопило поета, і він вилив його на папір. Вірш поширювався у списках, викликав захват, а у вищому суспільстві — обурення. Коли Столипін почав при Лермонтові засуджувати Пушкіна, доводячи, що Дантес інакше вчинити не міг, Лермонтов вмить перервав розмову і в пориві гніву написав пристрасний виклик "гордовитим нащадкам". Вірш сприйняли як "заклик до революції"; відкрили справу, і вже через декілька днів (25 лютого), по Високому велінню, Лермонтов був переведений у Нижньогородський драгунський полк, що діяв на Кавказі.

Поет вирушав у вигнання, супроводжуваний загальними співчуттями; на нього дивилися як на жертву, яка безневинно постраждала. Кавказ відродив Лермонтова, дав йому заспокоїтися, на якийсь час прийти в досить стійку рівновагу. Починають намічатися проблиски нової тенденції в його творчості, яка виявилася в його "Пісні про царя Івана Васильовича..." (закінченій на Кавказі), і в таких віршах, як "Я, мати Божа..." і "Коли хвилюється злотоколоса нива".

Завдяки зв'язкам бабусі, 11 жовтня 1837 р. вийшов наказ про переведення Лермонтова в лейб-гвардії Гродненський гусарський полк, що стояв тоді в Новгороді. Неохоче розлучався Лермонтов із Кавказом і подумував навіть про відставку. Він зволікав із від'їздом і кінець року провів у Ставрополі, де перезнайомився з декабристами, які були там, у тому числі з князем Олександром Івановичем Одоєвським, з яким близько зійшовся.

На початку січня 1838 р. поет приїхав до Петербурга і пробув тут до середини лютого, після цього поїхав у полк, але там прослужив менше двох місяців: 9 квітня він був переведений у свій колишній лейб-гвардії Гусарський полк. Лермонтов повертається у "великий світ", знову грає в ньому роль "лева": на нього звертають увагу всі салонові дами — "любительки знаменитостей і героїв". Але він вже не колишній і дуже скоро починає обтяжуватися цим життям; його не задовольняють ні військова служба, ні світські і літературні салони, і він то проситься у відпустку, то мріє про повернення на Кавказ. "Яка він навіжена, запальна людина, — пише про нього А. Ф.

Смирнова, — напевно закінчить катастрофою... Він відрізняється неможливою зухвалістю. Він гине від нудьги, обурюється власною легковажністю, але в той же час не володіє сильним характером, аби вирватися з цього середовища. Це — дивна натура".

На балу у графині Лаваль (16 лютого) сталося у нього зіткнення з сином французького посланця Варантом. У результаті — дуель, яка закінчилася щасливо, але привела Лермонтова на гауптвахту під арешт, а потім у Тенгинський піхотний полк на Кавказі.

Під час арешту Лермонтова відвідав В. Белінський, з яким познайомилися ще влітку 1837 р. у П'ятигорську. Але тоді у Белінського залишилося про Лермонтова неприємне враження як про людину вкрай порожню і вульгарну. Цього разу Белінський прийшов у захват "і від особистості і від художніх переконань поета". Лермонтов зняв свою маску, представ самим собою, і в словах його відчулося "стільки істини, глибини і простоти".

У цей період петербурзького життя поет написав останній, п'ятий, нарис "Демона" (перші чотири — 1829, 1830, 1831 і 1833 рр.), "Мцирі", "Казку для дітей", "Героя нашого часу"; вірші "Дума", "В хвилину життя важку", "Три пальми", "Дари Терека" й ін.

Удень від'їзду з Санкт-Петербурга Лермонтов був у Карамзіних. Стоячи біля вікна і милуючись хмарами, що пливли над Літнім садом і Невою, він написав свій знаменитий вірш "Хмари". Коли він скінчив читати, зазначає очевидець, "очі його були вологі від сліз". По дорозі на Кавказ Лермонтов зупинився в Москві і прожив там близько місяця. 9 травня він разом із Тургенєвим, Вяземським та іншими був присутній на іменинному обіді у М. Гоголя, де читав "Мцирі". 10 червня Лермонтов вже був в Ставрополі, де знаходилася тоді головна квартира командувача військами Кавказької лінії. У двох походах — в Малу і Велику Чечні — Лермонтов звернув на себе увагу начальника загону "розторопністю, вірністю погляду, палкою мужністю" і був представлений до нагороди золотою шаблею з написом: "За хоробрість".

У середині січня 1841 р. Лермонтов отримав відпустку і виїхав до Санкт-Петербурга. Наступного дня після приїзду він вирушив на бал до графині Воронцової-Дашкової. Появу опального офіцера на балу, де були високі особи, визнали "непристойною і зухвалою"; його вороги використали цей випадок як доказ його невинності.

Після закінчення відпустки друзі Лермонтова почали клопотатися про відстрочку, і йому дозволено було залишитися в Санкт-Петербурзі ще на деякий час. Сподіваючись отримати повну відставку, поет пропустив і цей термін і виїхав лише після наказу чергового генерала Клейнміхеля залишити столицю протягом 48 годин. Говорили, що цього вимагав Бенкендорф, якого обтяжувала присутність у Петербурзі такої неспокійної людини, як Лермонтов. Цього разу Лермонтов виїхав із Петербурга з дуже важкими передчуттями, залишивши батьківщині на прощання свої вірші: "Прощай немилая Росіє".

У П'ятигорську, куди він приїхав, жила велика компанія веселої молоді — всі давні

знайомі Лермонтова. "Публіка — згадує князь А. І. Васильчиков, — жила дружно, весело і розгульно... Час проходив у галасливих пікніках, кавалькадах, вечірках із музикою і танцями". Особливим успіхом серед молоді користувалися Емілія Олександрівна Верзіліна, прозвана "трояндою Кавказу". У цій компанії був і відставний майор Мартинов, який любив пооригінальні-чати, звернути на себе увагу. Лермонтов часто зло і їдко висміював його за "удаваний байронізм", за "страшні" пози. Між ними відбулася рокова сварка, що закінчилася "вічно сумною" дуеллю.

Похорони поета, незважаючи на клопіт друзів, не могли бути здійснені за церковним обрядом. Офіційне повідомлення про його смерть свідчило: "15 червня, близько 5 годин вечора, вибухнула жахлива буря з громом і блискавкою; у цей самий час між горами Машуком і Бештау помер М. Ю. Лермонтов". За словами князя Васильчикова, в Петербурзі, у вищому суспільстві, смерть поета зустріли словами: "Туди йому і дорога". Навесні 1842 р. прах Лермонтова був перевезений у Тархани.

ЛІРИКА М. ЛЕРМОНТОВА

Входження Лермонтова в літературу було стрімким. У дні смерті Пушкіна вся Росія почула ім'я його наступника. Лермонтов ніби підхопив прапор поезії, що випав із рук Пушкіна, коли з'явився в рукописних екземплярах його знаменитий вірш "Смерть поета". Але писав Лермонтов вже багато років. Писав, та не публікував.

Лермонтов обожнював Пушкіна як поета. Він не був із ним знайомий, хоча у них були спільні друзі. Молодий Лермонтов лише мріяв про те, аби винести на суд Пушкіна свої твори. Одним із них був вірш "Бородіно", в якому розповідь про війну довірена старому солдатові. Характерно, що Лермонтов зумів показати народний погляд на війну. І говорить солдат просторічною мовою, з характерними прислів'ями і приказками. Навіть неправильність мови солдата ("Постій, брат мусью") підкреслює погляд на війну. Напруженість битви передається підбором особливої лексики. М. Лермонтов вважав, що цей вірш не соромно показати Пушкіну. І в ці дні він дізнається про трагічну загибель поета. Чи міг він не відгукнутися на цю трагічну подію? У першому ж вірші, який став відомий громадськості, виявився його волелюбний дух.

Ці почуття властиві, на думку автора, усьому поколінню, що особливо яскраво демонструє "Дума" — поетична сповідь, чисто-сердечна і сумна. Композиція вірша підпорядкована авторському задуму: у першому чотиривірші висловлюється загальна думка про покоління 30-х років:

Печально я дивлюся на наше покоління! Порожнє жде його чи темне майбуття...

Наступні рядки розвивають і доводять думку, висловлену раніше. Ми бачимо відкрите і нещадне заперечення навролишнього світу, яке обернене і на всіх, і у внутрішній світ душі. Лермонтова засмучує те, що багато його сучасників живуть "помилками батьків і пізнім їхнім розумом". Він говорить про декабристів, які змирилися, припинили боротьбу. З тривожним болем зауважує, що у його сучасників — освічених людей — немає ні сильних почуттів, ні міцних прив'язанностей, ні переконань; сучасники поета не здатні ні на подвиг, ні на працю. І закінчується вірш убивчим висновком, який підготований усім ходом міркувань:

В пустелю забуття похмурою юрбою Пройдем по світу ми без шуму і сліда, Не кинувши вікам ні думки осяйної, Ні генієм зігрітого труда.

Безумовним шедевром лірики є вірш "На дорогу йду я в самотині". У ньому виявилася виняткова майстерність поета в зображенні переживань ліричного героя. Перед нами дивовижні картини природи, які підкреслюють думки про самотність героя. Вірш супроводжується риторичними запитаннями: "Чом же серце з болю завмирає? Жду чого? Жалію я за чим?" Автор показує нам, що неможливо знайти заспокоєння в спілкуванні з природою. Це лише мрія, бажання, а не реальність. Показуючи переживання ліричного героя, автор дає нам можливість відчувати, що смуток його світлий. Контраст, який оголював на самому початку вірша поет, — це контраст природи і внутрішнього стану людини:

Небеса прекрасні та безкраї Спить земля в промінні голубім... Чом же серце з болю завмирає? Жду чого? Жалію я за чим?

Таким чином, ми бачимо, що в багатьох віршах Лермонтова явно є видимим смуток, туга, самота. Протиріччя між героєм і світом заглиблюються і розширюються. Ці протиріччя пов'язані і з особистим життям героя, і з особливостями епохи, в якій він жив. Недаремно він говорив: "Я поет іншої епохи".

ПОЕМИ М. ЛЕРМОНТОВА

У літературній спадщині М. Лермонтова поемам належить особливе місце. За дванадцять років творчого життя він написав повністю або частково (якщо рахувати незавершені задуми) близько тридцяти поем, — інтенсивність, здається, безпрецедентна в історії російської літератури.

Задум "Демона" виник у поета ще в 1829 р., у період поетичного учнівства, — і вже тоді визначився основний конфлікт поеми, що зберігся в загальному вигляді до останньої редакції: занепалий ангел закохується в смертну, шукаючи переродження. Але його обраниця та надія на відродження поступають в Демоні ненависті і бажанню мстити. Він спокушає черницю.

У 1829-1831 рр. Лермонтов створює чотири редакції поеми і намагається одночасно варіювати близьку тему в "Азраїлі" і "Ангелі смерті". Потім у роботі настає перерва; у 1833—1834 рр. Лермонтов знову повертається до цього задуму, створюючи п'яту редакцію, і залишає його вже до 1838 р.

Поглибленій розробці Лермонтов піддав декілька місць поеми. Одне з них — опис, що зароджується, і подальший перехід від пристрасті до ненависті. Друге — "спокушаючий" монолог, в якому все більш проступали ноти заперечення існуючого світоустрою. Надзвичайно цікаво, що цей монолог, вкладений у вуста спокусника, набув автономного характеру і разом із іншими монологами Демона визначив загальний емоційний пафос поеми. Голос героя починав зливатися з голосом автора. Тим самим конфлікт поеми зводився на новий рівень і в загальнофілософському, і в психологічному плані: "падіння" Тамари остаточно втрачало побутові риси. Так сприймали "Демона" вже перші його читачі: наприклад, відома петербурзька красуня Соломирська, зізнавалася Лермонтову, що клятви Демона справляють на неї

надзвичайне враження і що вона "могла б покохати таку могутню, владну і горду істоту".

У 1839 р. М. Лермонтов створює "Мцирі" — другу поему, яка підводить підсумок ранній творчості, але вже з абсолютно новою проблематикою. Пристрасть, ревності, помста виключені з філософської проблематики поеми, і антагонізм героя та суспільства не набуває характеру війни. Він глибший, тому що органічніший; він заснований на внутрішньому відчутті людини, яка живе інстинктом й інтуїцією. Поведінка "природної людини" виявляється в любові до свободи і жаданні діяльності, і батьківщина, куди тікає з монастиря Мцирі, є для нього ідеальним втіленням цієї свободи. Він занурюється в природу як у рідну стихію; напівдитяче наївне почуття любові прокидається в ньому до першої зустрінутої дівчини і асоціативно пов'язується з "голосом природи", який він також відчуває як реальність. Бій із барсом він веде без зброї, як первісна людина, як частина тієї природи, яка тепер його оточує.

Кожен сюжетний мотив "Мцирі" символічно розширений і насичений глибинним змістом; філософський потенціал поеми значно вищий, ніж це було в ранній творчості. Так розширюється мотив "монастиря — в'язниці": монастир і його мешканці не є ворогами Мцирі — навпаки. Сама форма їхнього існування, їхній "закон" органічно ворожий "закону серця".

ДРАМАТУРГІЯ М. ЛЕРМОНТОВА

Драматургія Лермонтова в історії російської культури і літератури — явище менш значне, ніж його поезія і проза. Це пояснюється до певної міри і тим, що Лермонтов звертався до драматичної форми лише в перші роки своєї літературної діяльності. П'ять п'єс (не рахуючи уривка "Цигани"), різних за характером, стилем, художньою закінченістю і цінністю, написані Лермонтовим до 1836 р. Переконавшись у неможливості побачити що-небудь зі своїх п'єс на сцені або у пресі, глибоко розчарувавшись у репертуарній політиці, яку проводила дирекція імператорських театрів, Лермонтов відійшов від драматургії.

Звернення поета до драматургії далеко не випадкове. Театральні інтереси займали одне з перших місць у культурному житті російського дворянства другої половини XVIII — початку XIX ст. Не дивно, що в родинному оточенні молодого Лермонтова міцно укорінялася любов до театру. Предки Лермонтова з материнського боку — Арсенєви і Столипіни — були пристрасними театрами. З дитячих років майбутній поет чув розповіді бабусі про кріпосний театр її батька, що вважався одним із найкращих поміщицьких провінційних театрів: його навіть привозили з Пензенської губернії до Москви "на гастролі". Таким самим театралом був і дід Лермонтова — М. В. Арсенєв. Його домашній театр у невеликій садибі Тархани був явищем помітним. М. В. Арсенєв одним із перших у Росії оцінив і поставив на своїй сцені "Гамлета". Ця постановка була відома Лермонтову з розповідей старших; вона була пов'язана з трагічною смертю діда, який виконував в п'ятій дії роль одного з могильників, а після спектаклю отруївся.

Розв'язка "Маскараду" остаточно прояснює концепцію центрального образу. Арбенін — єдиний герой лермонтовських драм, який не гине, хоча вже покінчив всі

рахунки з життям і повинен загинути. Лермонтов примушує його не лише знищити власними руками все, що йому було дорогим у житті, але і зазнати сумнівів у справедливості його суду і страти, а потім переконатися в тому, що акт високої помсти обернувся вбивством безневинної. Арбенін — "злочинець-жертва".

У "Маскарадi" вчинки Арбеніна співвіднесені з вчинками інших — в першу чергу Ніни, — так створюється можливість для оцінки головного героя і морального суду над ним.

З точки зору психологічної розробленості і достовірності образу, Ніна значно поступається Арбеніну, але в загальній концепції "Маскараду" їй належить важлива роль.